

Izabela Duraj-Nowosielska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Adam Heinz

1. Biogram

Urodził się 20 listopada 1914 roku w Krakowie, zmarł 1 czerwca 1984 roku. Studiował na UJ filologię klasyczną oraz gramatykę porównawczą języków indoeuropejskich; słuchał wykładów J. Rozwadowskiego i J. Safarewicza. W czasie wojny uczestniczył w tajnych kompletach i w 1946 roku uzyskał magisterium. Po wojnie związał się z Katedrą Językoznawstwa Ogólnego UJ (później Katedrą Językoznawstwa Ogólnego i Indoeuropejskiego), od 1973 roku do końca życia sprawował funkcję jej kierownika; był też prodziekanem i dziekanem Wydziału Filologicznego UJ. W 1950 roku obronił doktorat („De nominibus radicalibus in lingua Latina obviis”), a w 1957 roku uzyskał docenturę na podstawie rozprawy „Funkcja egzocentryczna rzeczownika”. W latach 1959–1967 wykładał także w WSP w Krakowie. Poza przedmiotami teoretycznojęzykowymi przez wiele lat uczył na studiach filologicznych greki i łaciny; opracował wielokrotnie wznawiany podręcznik „Język łaciński” (1959). Rok 1960 spędził na stypendium w Paryżu (uczęszczał m.in. na wykłady Martineta i Benveniste’a), a lata 1970–1972 w Nancy, gdzie jako profesor kontraktowy wykładał na uniwersytecie językoznawstwo ogólne i słowiańskie. W 1979 roku uzyskał tytuł profesora zwyczajnego.

Zainteresowania naukowe A.H. obejmowały porównawcze językoznawstwo indoeuropeistyczne, gramatykę polską (zwłaszcza morfologię i morfoskładnię), metodologię i historię językoznawstwa. Uważany jest za jednego z czołowych przedstawicieli polskiego strukturalizmu. Opublikował kilkadziesiąt artykułów naukowych, trzy monografie, obok wspomnianej rozprawy (1957) – „Genetivus w indoeuropejskim systemie przypadkowym” (1955) i „System przypadkowy języka polskiego” (1965), oraz monumentalne „Dzieje językoznawstwa w zarysie” (1978). W 1965 roku wydał wraz z K. Polańskim i Z. Gołębem „Słownik terminologii językoznawczej”; przełożył też na język polski oraz opatrzył przedmową i posłowiem przełomowe „Podstawy fonologii” N. Trubieckiego (1970). Przed śmiercią pracował nad dziełem „Język i językoznawstwo”, lecz nie zdołał go ukończyć – pod tym tytułem został wydany pośmiertnie wybór wcześniejszych tekstów A.H. (artykułów i fragmentów książek) pod red. L. Bednarczuka (1988). Członek Komitetu Językoznawstwa PAN, należał ponadto m.in. do Société de

Linguistique de Paris i PTJ (gdzie od 1981 roku sprawował funkcję prezesa); był również wieloletnim redaktorem „Biuletynu PTJ” i redaktorem serii językoznawczej „Zeszytów Naukowych UJ”. Pamięci A.H. poświęcony jest nr 40 „Biuletynu PTJ” (1986) oraz tom „Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz” (1986), zawierający m.in. spis publikacji; obydwie pozycje planowane były pierwotnie jako tomy jubileuszowe na 70-lecie urodzin A.H. Zob. też sylwetkę uczonego i podsumowanie jego twórczości w opracowaniach: Bednarczuka (1984), Reczka (1985), Piekarskiego (2000) i Wolanina (2018). W 2014 roku została zorganizowana w Krakowie (UJ, UP) konferencja „Język i językoznawstwo dawniej i dziś: w stulecie urodzin Prof. Adama Heinza” (por. „Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 132/1-2, 2015).

2. Gramatyka (poglądy, osiągnięcia)

W obszarze synchronicznej analizy gramatycznej A.H. kierował się dwiema głównymi zasadami, które można by określić jako kompleksowość opisu i homeostazę układu. Jeśli chodzi o tę pierwszą, opis wybranej płaszczyzny językowej zdaniem A.H. musi uwzględniać spojrzenie szersze, obejmujące funkcję rozpatrywanych zjawisk na wyższym poziomie; w przeciwnym razie będzie on niekompletny, ponieważ istota rzeczy polega na tym, że jednostki niższego poziomu służą poziomowi wyższemu. A ponieważ język jako taki służy do wyrażania znaczeń pozajęzykowych, dotyczących relacji w otaczającym mówiącego świecie, oznacza to, że w centrum lingwistyki nieodmiennie stoi semantyka; por. o tym wprost (1965). W tym drobiazgowym studium (1965) o przypadkach języka polskiego rozpoznaniu podlegają opozycje znaczeń wyrażanych poszczególnymi przypadkami, przy czym rekcję w sensie czysto formalnego wymagania składniowego A.H. uważa za moment graniczny, efekt ewolucji przypadku w stronę zatarcia opozycji semantycznych (co wynika z pełnej automatyzacji danej struktury, a ta z kolei – z nawyku, zatem czynnika ilościowego związanego z użyciem). Podstawą ujęcia „kompleksowego” jest ponadto założenie analogiczności struktur językowych na kolejnych poziomach, w czym A.H. rozwija teorię izomorfizmu J. Kuryłowicza, podkreślając zwłaszcza – obok odpowiedniości dystrybucyjnej poziomu fonologicznego i morfologicznego – odpowiedniość w planie leksykalno-pojęciowym. Daje to izomorficzną składnię jednostek na kolejnych poziomach opisu, tj. w zakresie relacji: fonem – sylaba / morfem – wyraz / człon wypowiedzenia – zdanie pojedyncze / zdanie pojedyncze (składowe), gdzie „-” oznacza relację syntagmatyczną (poziomą) na danym szczeblu, a „/” relację paradygmatyczną, wskazującą na „pionowe” przejście na wyższy poziom języka właśnie ze względu na funkcję (por. o tym szczególnie 1968). Jeśli chodzi o układ horyzontalny, to na każdym szczeblu zaznacza się tu opozycja członu głównego i akcesorycznego, i podobnie w obrębie członu akcesorycznego (według schematu powtórnego za Kuryłowiczem), co w płaszczyźnie leksykalno-składniowej daje strukturę: podmiot/rzeczownik – [określnik predykatywny/trybutywny – określnik trybutywny]. Co więcej, w ujęciu A.H. (1965: 55) składnia pojęć, tj. dystrybucja leksemów w ich prymarnej funkcji semantycznej i syntaktycznej (w ramach grupy składniowej) stanowi swoistą matrycę – podstawę odwzorowania relacji na niższych piętrach analizy językowej; jest to możliwe, ponieważ sama z siebie ulega ona formalizacji (gramatyzacji), czyli uniezależnieniu od zawartości pojęciowej. Na poziomie leksykalno-składniowym umożliwia to funkcjonowanie różnych części mowy w charakterze części zdania innych niż prymarnie dla nich wyznaczone (czemu służą zarówno środki fleksyjne, jak i derywacyjne). Fleksyjne

system przypadkowy rzeczownika opisywany jest właśnie ze względu na te prymarne i sekundarne funkcje semantyczne i syntaktyczne, z odniesieniem do pełniących ewentualnie analogiczną funkcję środków derywacyjnych (por. np. wydobytą bliskość dopełniacza właściwego i przymiotnika odrzeczownikowego w: 1956, 1965). Zob. w tym duchu również inne analizy morfologiczne i morfologiczno-składniowe: 1954, 1955, 1957, 1958, 1961, 1963, 1972, 1976. Ogólnie dla twórczości A.H. charakterystyczne jest poszukiwanie paralelnych relacji w odniesieniu do innych zjawisk niż aktualnie opisywane, co pozostawia czytelnika z wrażeniem, że ma za każdym razem do czynienia z wycinkiem pewnej spójnej, misternej całości. Jeśli zaś chodzi o wertykalne przejścia między poziomami, doborem elementów na wszystkich poziomach rządzi zasada „celowościowej relewancji językowej”, tzn. wybierane są te konkretnie środki, które bezpośrednio służą określonemu celowi na poziomie wyższym. Interpretując tę wielokrotnie podkreślaną przez A.H. zasadę w kontekście późniejszego rozwoju językoznawstwa, można dopowiedzieć, że rozwijana od lat 80. XX wieku pragmatyczna teoria relewancji, wydobywająca na pierwszy plan zasadę relewancji wypowiedzi jako podstawę rozumienia przekazu (zasadę rozumianą po pierwsze jako założenie istotności tego, co powiedziane wprost, ze względu na określony cel komunikacyjny nadawcy; a po drugie jako założenie (względnej) istotności zamierzonego przez nadawcę komunikatu dla odbiorcy), jest przejawem tego ogólnego prawa językowego na najwyższym piętrze funkcjonalności (pragmatycznym).

Z kolei pierwszeństwo „homeostazy układu” stanowi o par excellence strukturalnym charakterze analiz A.H., a zarazem jest to coś, co w znacznym stopniu wyróżnia je na tle pokrewnych ujęć. Otóż charakterystyczne dla opozycji wyznaczanych przez A.H. jest to, że nie mają one nigdy charakteru sztywnego, „żelaznego” szkieletu – chodzi raczej o dynamiczny rozkład napięć w ramach pewnej zadanej całości, „żywej” (naturalnie ewoluującej) i wewnętrznie elastycznej. Po przyłożeniu wybranego parametru do określonego wycinka rzeczywistości językowej, w danym momencie objawia się pewien układ sił, po przybliżeniu zaś wzroku na poszczególne człony opozycji objawia się zanurzony, analogiczny rozkład w jednym z nich itd. Daje to w efekcie szczególną grę opozycji w ramach badanego układu, a potencjalna zmiana napięć wewnątrz systemu jest inherentnie wpisana w jego naturę (co w ujęciu A.H. dotyczy nie tylko opisów samego języka, ale też refleksji metodologiczno-historycznej nad „rozkładem sił” w językoznawstwie; 1978). W rezultacie tego rodzaju synchronicznej analizy ujawnia się – w każdym wypadku – struktura wewnętrznie silnie zhierarchizowana, jednak jeśli spojrzeć „płasko”, powstaje układ mający jasno sprecyzowane antynomiczne peryferia na dwóch biegunach relacji oraz szereg stref/kategorii przejściowych (zob. zwłaszcza 1967); por. takie ujęcie np. problemów: zakresu fleksji i derywacji (1961), różnicy między dopełnieniem a okolicznikiem (1965), wyrazistości „treści ustosunkowania” w przymiotnikach odrzeczownikowych i w przypadkach zależnych (1956, 1965), jakościowości vs. relacyjności przymiotników (1956, 1965), funkcji części mowy (1972) i in. Podkreślana przejściowość kategorii w pracach A.H. nie jest zatem wyrazem sceptycyzmu co do opozycyjnej natury języka jako takiej (jak to zasadniczo ma miejsce w ujęciach poststrukturalnych), lecz przeciwnie – jest rezultatem powielania struktur opozycyjnych w coraz precyzyjniejszych odniesieniach. Dlatego myśli A.H. zdaje się w istocie bardziej odpowiadać struktura przestrzenna, wielopiętrowa, niż jej schematyczny rzut na płaszczyznę (sugerowany w rysunkach poglądowych Autora).

Najważniejsze publikacje

- A.H. 1954. „Związek wypowiedzeniowy wprost i nie wprost”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 13: 147–167.
- A.H. 1955. *Genetivus w indoeuropejskim systemie przypadkowym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- A.H. 1956. „Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego”. *Język Polski* 36: 257–274.
- A.H. 1957. *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- A.H. 1961. „Fleksja a derywacja”. *Język Polski* 41: 343–354.
- A.H. 1965. *System przypadkowy języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- A.H. 1967. „Kategorie przejściowe (pośrednie) w języku”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 25: 45–61.
- A.H. 1968. „Kilka uwag o definiowaniu podstawowych struktur językowych”. W *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycy*, red. S. Hrabec, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 112–120.
- A.H. 1972. „Pozycja części mowy w systemie językowym”. W *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, red. J. Zaleski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 93–101.
- A.H. 1974. „Pojęcie i rola wariantu językowego”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 32: 137–157.
- A.H. 1976. „Uwagi o morfologicznych wykładnikach struktur syntaktycznych”. *Język Polski* 56: 321–334.
- A.H. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- A.H. 1979. „Ewolucja pojęć: systemu (struktury) i formy w językoznawstwie”. W *Opuscula polono-slavica in honorem Stanisłai Urbańczyk*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 113–121.
- A.H. 1988. *Język i językoznawstwo. Wybór prac*, red. L. Bednarczuk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Literatura podmiotowa

- Bednarczuk, L. 1984. „Prof. dr Adam Heinz”. *Poradnik Językowy* 9–10: 535–538.
- Piekarski, P. 2000. „Adam Heinz (1914–1984)”. W *Złota Księga Wydziału Filologicznego UJ*, red. J. Michalik, i W. Walecki. Kraków: Księgarnia Akademicka, 678–684.
- Pisarkowa, K. 1986. „Adam Heinz jako historyk językoznawstwa”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40: 13–17.
- Reczek, J. 1985. „Śp. prof. dr Adam Heinz (20 XI 1914 – 1 VI 1984)”. *Język Polski* 65(1): 1–5.
- Rokoszowa, J. 1986. „Ogólnojęzykoznawcze poglądy Adama Heinza”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40: 7–12.
- Sławski, F., i in. (red.). 1986. *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Smoczyński, W. 1986. „Spis prac naukowych Adama Heinza za lata 1954–1985”. W *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*, red. F. Sławski, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 6–8.
- Wolanin, H. 2018. „Adam Heinz o języku i językoznawstwie”. W *MY z NICH 2. Spuścizna językoznawców drugiej połowy XX wieku*, red. Z. Greń, K. Kleszczowa, i Z. Zaron. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, Pracownia Pragmatyki i Semantyki Lingwistycznej, 47–58.